

Руслан Гречкосій

ГРЕЧКОСІЙ Руслан Миколайович – аспірант кафедри історії філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів – історія філософії, філософія життя.

ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-ОСОБИСТІСНИЙ ЗМІСТ ФІЛОСОФІЇ ЕРІХА ФРОММА

У статті автор розкриває основні філософські категорії, які використовує Е.Фромм для роз'яснення принципів існування особистості. Здійснено аналіз таких понять як любов та її типи, свобода, творчість, екзистенційні потреби особистості у філософії Е.Фромма.

***Ключові слова:** свобода, творчість особистості, екзистенційні потреби особистості.*

Найглибшу потребу особистості, на думку Фромма, становить потреба подолати свою відокремленість, «залишити в'язницю своєї самотності». У всі часи у всіх культурах перед людиною стоїть одне питання: як подолати відокремленість, як досягти єдності, як вийти за межі свого власного індивідуального життя і знайти єднання.

Фромм вважає «що сутність людини цілком пізнавана. Однак вона не є певною субстанцією, що характеризує людину в усі історичні часи. Сутність людини полягає в протиріччі, закладеному в її існуванні, і ця суперечність змушує людину діяти у пошуках її вирішення. Людина не може залишатися нейтральною та пасивною перед обличчям цієї екзистенційної дихотомії» [2, с.3]. Існування особистості ставить перед нею питання, як подолати розкол між собою і зовнішнім світом для досягнення відчуття єднання з ближніми та природою. Людина повинна, на думку Фромма, відповідати на це питання кожен мить свого життя. І не стільки думками чи словами, скільки тим, як вона живе та діє.

Людина розглядається філософом як істота, котра перебуває в стані глибокого екзистенційного конфлікту. Фромм робить розрізнення людського життя на «справжнє» («буття») та «не справжнє» («володіння»). У першу чергу буття людини ми можемо пов'язати у філософа з творчістю, свободою особистості, і воно завжди протиставляється володінню.

Людина як істота з біологічними потребами, тобто по суті тварина, все ж наділена розумом, вона має людські потреби, які відрізняють її від

тварини. Людина наділена здатністю до усвідомлення власного життя. Людина народжена в природі, вона належить їй, проте відкинута нею.

Як істота, котра відрізняється від тварини, людина прагне до свободи, до розкриття індивідуального в собі, проте як істота біологічна, вона не може в собі подолати бажання бути в безпеці, бути частиною певної групи.

Під відчуженням Фромм розуміє такий тип життєвого досвіду, коли людина стає чужою сама собі, відокремлюється сама від себе. Особистість перестає бути центром власного світу, господарем свого життя; навпаки – ці вчинки та їх наслідки підпорядковують його собі, їм людина підкоряється і навіть перетворює їх на певний культ. Людину бентежить обмеженість її існування. Вона усвідомлює скінченність свого життя, свою смертність, а від цього свою нікчемність.

Е.Фромм утверджує, що любов – це мистецтво, а не інстинкт і не дар зверху. Тобто любов до нас не приходить зовсім незалежно від нас – як непідвладний нам інстинкт чи як збіг зовнішніх обставин. Тут справа, перш за все в тому, чи вміємо ми самі любити. Е. Фромм порівнює здатність любити зі здатністю, наприклад, до малювання: «уявімо собі людину, яка хотів би чудово малювати, але замість того, щоб вчитися цій справі, вона чекає щасливого випадку, коли їй зустрінеться «гідний предмет», уявляючи, ніби тоді вона відразу почне малювати чудово. Всі людські здібності, вміння повинні вироблятися, формуватися завдяки нашим зусиллям і досвіду; це повною мірою відноситься і до любові» [4, с.34].

Процес навчання мистецтву, як зауважує Фромм, можна послідовно розділити на два етапи: перший – оволодіння теорією; другий – оволодіння практикою. «Якщо людина хоче навчитись мистецтву медицини, то повинна в першу чергу пізнати певні факти щодо людського тіла і щодо різних хвороб. Але навіть коли вона отримає всі ці знання, вона ще не стане лікарем. Вона стану майстром лише після тривалої практики, коли, нарешті, результати теоретичного знання і результати практики зіллються в одне – в мою інтуїцію, складову сутність майстерності в будь-якому мистецтві» [4, с.56]. Але поряд з теорією і практикою існує третій чинник, необхідний для того, щоб стати майстром в будь-якому мистецтві – оволодіння мистецтвом повинне стати предметом найвищого зосередження, не повинно існувати в світі нічого більш важливого, ніж це мистецтво. Це, на думку Фромма, відноситься до музики, медицини, а також і до кохання. Всупереч глибоко вкоріненій жадобі любові, майже все інше вважається більш важливим, ніж любов: успіх, престиж, гроші, влада.

Егоїстична особистість любить себе не сильно, на думку Фромма, вона ненавидить себе. Відсутність ніжності і турботи про себе, які

складають тільки власний вираз відсутності творчості, залишає її порожньою і фрустрованою. «Здається, що вона занадто багато піклується про себе, але, насправді, вона тільки робить безуспішні спроби приховати і компенсувати свій провал у справі турботи про своє власне «я» [4, с.69]. Егоїстичні люди нездатні любити інших, але вони нездатні любити і самих себе.

Еріх Фромм дотримується думки, що егоїзм є дещо іншим поняттям, ніж любов до себе, яка обов'язково за старими догматами виключає любов до ближнього і є злом у світі. Це поняття є досить двозначним, як зазначає філософ. «Формула «не будь егоїстом» стала одним з найпотужніших ідеологічних засобів придушення спонтанного і вільного розвитку особистості». І тут він має багато спільного з Ніцше в трактуванні цієї сторони егоїзму. Але в сучасному суспільстві крім закликів не бути егоїстом пропагується і прямо протилежна ідея: людина повинна чинити благо собі. Фромм зауважує, що думка, про те, що егоїзм є основою загального благоденства, стала наріжним каменем у побудові суспільства всезагальної конкуренції. Тобто з однієї сторони людина розуміє, що для успіху та власного щастя вона повинна, в першу чергу, чинити так, як буде корисно для неї, але з іншої сторони в цьому ж суспільстві пропагується поведінка протилежна егоїзму, пропагується людина, яка готова творити благо заради іншого. Тому сучасна людина потрапляє в стан дисонансу. Еріх Фромм знаходить вихід з цієї ситуації в першу чергу завдяки тому, що зазначає: любов до себе та любов до інших не є поняттями, які виключають одне одного. І біблійна заповідь «люби ближнього свого як самого себе» постулює любов та повагу до самого себе і тільки та людина, яка може розуміти та любити себе, може проникнутись цими почуттями до ближнього. Як же бути з егоїзмом? На думку Фромма, егоїзм та любов до себе не є синонімами, а навіть діаметрально протилежними поняттями. Тут він відштовхується від того, що людина, яка по природі своїй не може любити інших людей, не здатна любити і себе (інші люди ж такий самий об'єкт її любові, як і вона). «Егоїзм – це вид жадібності; і, як всяка жадібність, він уключає в себе ненаситність, у результаті якої істинне задоволення в принципі є недосяжним» [4, с.56]. Тому егоїзм робить людину тільки нещасною і незадоволеною життям, тим, що вона від нього хоче отримати.

Людина знаходить в стані тривоги за своє існування, піддаючись неврозам, депресіям, страхам. Особистість прагне звільнитися від страждань, які обмежують її в житті. Але свободу, за Фроммом, не можна назвати однозначно позитивним станом. Фромм, як психолог і психотерапевт, називає декілька шляхів «втечі від свободи». Коротко розглянемо їх. Перший з них – авторитаризм – «тенденція з'єднати са-

мого себе з кимось або чимось зовнішнім, щоб знайти силу, втрачену індивідуальним Я». Авторитаризм проявляється як у мазохістських, так і в садистських тенденціях. При мазохістській формі авторитаризму людина стає занадто безпорадною та залежною. Садистська форма характеризується експлуатацією інших, домінуванням і контролем над іншими людьми. Психоаналітик Фромм утверджував, що у одного і того ж індивідуума зазвичай присутні обидві тенденції.

Другий спосіб утечі від свободи – деструктивність. Дотримуючись цієї тенденції, людина намагається долати почуття неповноцінності, шляхом знищення інших. Наприклад, Фромм вважає борг, патріотизм і любов – загальнопоширеними прикладами раціоналізації деструктивних дій.

Шляхом абсолютного підпорядкування соціальним нормам, які регулюють поведінку, особистість може позбутися самотності, страху і відчуженості. Фромм уважав, що втрата індивідуальності є такою особливістю, що характерна в соціальному характері й психології більшості сучасних людей. На противагу трьом механізмам утечі від свободи, існує також досвід позитивної свободи, завдяки якому можна позбутися відчуття самотності і відстороненості.

Е.Фромм переконаний, що особистість може стати самостійною та унікальною, не втрачаючи при цьому відчуття єдності з іншими людьми і суспільством. Позитивна свобода – вид свободи, при якій людина відчуває себе частиною світу і в той же час не залежить від нього. Проте досягнення позитивної свободи вимагає від особистості бути спонтанною та активною в житті. Спонтанну активність ми можемо спостерігати у дітей, які зазвичай діють у відповідності зі своєю внутрішньою природою, а не відповідно до соціальних норм та заборон. Саме любов і праця – ключові компоненти, за допомогою яких здійснюється розвиток позитивної свободи завдяки спонтанності та активності. Завдяки любові і праці особистість об'єднується з іншими, не жертвуючи при цьому своїм відчуттям індивідуальності або цілісності. А отже, у неї не буде депресії, неврозів і т.д.

Варто розглянути екзистенційні потреби особистості. Адже крім того, що Фромм описує існування людини за умов відділення від природи, він також вважає, що в природі людини закладені унікальні екзистенційні потреби. Фромм переконаний, що конфлікт між прагненням до свободи і прагненням до безпеки є сильним мотивом сили в житті особистості. Саме екзистенційні потреби зумовлена дихотомія свобода-безпека.

Потреба у встановленні зв'язків є однією з найважливіших екзистенційних потреб на думку Фромма. Особистість має потребу в піклу-

ванні про іншого для того щоб подолати відчуття ізоляції від природи й відчуженості. Шляхом зв'язку зі світом є «продуктивна любов», яка допомагає людям працювати разом і в той же час зберігати свою індивідуальність. Нарцисизм розвивається у випадках, коли потреба у встановленні міжособистісних стосунків не задоволена.

Також, на думку Фромма, особистість потребує подолання своєї пасивної тваринної природи, щоб стати активним і творчим джерелом свого життя. Тут, на нашу думку, мова йде про творчість. Творчість (ідеї, мистецтво, матеріальні цінності чи виховання дітей) дозволяє особистості досягнути почуття свободи і власної значимості. Неможливість задоволення цієї життєво важливої потреби є причиною деструктивності.

Процес народження має кілька етапів, як пише Е.Фромм у праці «Творча людина». На першому з них відбувається розставання з материнською утробою, після чого йдуть періоди прихильності і відлучення від материнських грудей, потім розставання і з руками матері. Отримуючи нове вміння (здатність ходити, говорити, приймати їжу без сторонньої допомоги), дитина залишає той щабель, на якому вона перебувала у той час, коли ще цим умінням не володіла. Людина постійно переживає це внутрішнє роздвоєння: відчуваючи страх перед розставанням з колишнім станом, в якому вона відчувала себе комфортно, він у той же час прагне реалізувати закладені в ній сили і здібності, переходячи до нового етапу своєї еволюції. Особистість терзає це відчуття подвійності, в ньому безперервно відбувається боротьба бажань: з одного боку, хочеться спокою материнської утроби, з іншого – прагне досягти повної самостійності. На кожному новому етапі від особистості вимагається певна мужність: спочатку повинна перенести розлуку з матір'ю, потім – з її грудьми, її руками. Нарешті етап, де виникає необхідність розраховувати лише на власні сили; іншими словами, в даний період людина повинна набути здатність самостійно сприймати навколишній світ і адекватно реагувати на нього. У цьому якраз і полягає виявлення творчого потенціалу людини. Отже, бути творчою особистістю – значить розглядати своє життя як безперервний процес народження і не вважати закінченим жоден з етапів. Більшість людей помирає, повністю так і не народившись. Під творчістю якраз і слід розуміти здатність людини народитися перш, ніж настане смерть.

Поняття творчості у Е.Фромма, на нашу думку, можна розглядати принаймні в двох різних аспектах: під цим словом мається на увазі процес створення якогось доступного для сприйняття глядачів чи слухачів нового твору мистецтва: картини, скульптури, симфонії, вірші або роману. У той же час і стан особистості людини, що робить можливим створення нею згаданих творів, теж визначається як творчість. При

цьому даний стан необов'язково повинен привести до появи чогось нового і відчутного. На думку Е.Фромма, творчість людини полягає в особливому сприйнятті та пізнанні світу бути «творчою особистістю – значить розглядати своє життя як безперервний процес народження і не вважати закінченим ні один з етапів. Більшість людей помирає, повністю так і не народившись. Під творчістю як раз і слід розуміти здатність людини народитися перш ніж настане смерть» [5, с.89]. При живому сприйнятті, на думку Еріха Фромма, немає місця абстрагуванню. Тут поняття творчості не розуміється лише, як створення твору мистецтва. Філософ надає йому набагато ширшого значення. Бути творчою людиною означає могли бачити все немов уперше, «очима дитини», захоплюватись, пізнати річ конкретно з притаманними лише їй особливостями. Е.Фромм на прикладі пізнання людини іншою людиною дає означення творчого стану сприйняття. Людина сприймає людину немов всім своїм єством, усією своєю натурою; створюється відчуття, ніби в процесі мислення бере участь не мозок, а все тіло, і бачить вона не очима, а серцем. Спрямовуючи на об'єкт, який нею сприймається, всі свої думки, почуття і здібності, людина перестає бути лише спостерігачем, у той час як те, що вона сприймає, перестає бути просто об'єктом. Вони стають певною єдністю, відбувається абсолютне взаємопроникнення, яке виражається в тому, що той, хто бачить і той, кого бачать, існуючи як окремі суб'єкти, в той же час зливаються в єдине ціле. За Фроммом, людина, яка здатна до творчості, повинна володіти такими якостями як: здатність до здивування, яка притаманна маленьким дітям, здатність припустити неймовірне, зосереджуватись, здатність до самопізнання, бажання вступати «в конфлікт з оточуючим». Людина наче готова «народитись заново», вона повинна мати мужність по-новому побачити цей світ, відмовляти від старих установок і тільки тоді вона зможе розкрити в собі творчість, як ознаку сформованої особистості. Е. Фромм має на увазі під словом «творчість» як певну життєву установку, досягнення якої реальне для кожної людини, і тому кожна людина повинна до неї прагнути. Саме в процесі творчості людина може функціонувати ефективно в сучасному суспільстві. А тому творчий початок у особистості необхідно зробити універсальним виховним принципом.

На нашу думку, спільним в поглядах Ніцше та Фромма на становище особистості є впевненість в тому, що суспільство дає людині лише певну ілюзорність справжнього життя, воно рівняє всіх в одну масу, орієнтується на руйнування та не дає можливості стати повноцінною особистістю. Можна зазначити, що на думку обох, саме творчість може допомогти людині не загубитись у суспільстві, у масі, яка саме і не дає виходу творчості. Протиставлення соціальному – інди-

відуального, критика «стадної» людини, творчість – як можливість та процес творення людиною себе нової, особистості – спільні проблеми, до яких звернулись Фрідріх Ніцше та Еріх Фромм у процесі творення власних концепцій нової людини, які, звичайно, різняться в обох філософів. Проте існують спільні точки дотику, концентруючи увагу на проблемі творчості. Як у Ніцше так і у Фромма поняття творчості тісно пов'язується з поняттям пізнання, з поняттям «творення себе» в результаті цього пізнання. Для обох філософів творчість – не результат, а процес, шлях, яким людина іде в процесі творення самої себе та майбутнього порядку у світі.

Отже, особистість хоче відчувати себе невід'ємною частиною світу. Ця потреба виникає з моменту народження, коли розриваються біологічні зв'язки з матір'ю. Протягом всього свого життя особистість відчуває потребу в почутті стабільності та безпеки, яку вона відчувала в єднанні з матір'ю. схожим з відчуттям безпеки, яке в дитинстві давала зв'язок з матір'ю.

Фромм уважав, що особистість відчуває потребу в самототожності, завдяки якій вона починає відчувати свою несхожість на інших, тобто власну індивідуальність. Особистість з чітким усвідомленням власної індивідуальності сприймає себе як господаря власного життя.

На думку Фромма, особистості необхідна стабільна та постійна опора, яку він розуміє у вигляді системи орієнтацій та переконань, що дозволяють людям робити спроби розуміння та творення картини світу. Фромм особливо підкреслював значення формування об'єктивного і раціонального погляду на природу і суспільство. Особистості необхідним також є об'єкт відданості, те, в що вона вірить і чому поклоняється.

Також варто зазначити, що на думку Фромма, потреби особистості та їх реалізація прямо залежать від типу соціальних умов, в яких живе індивід. Можливості задоволення екзистенційних потреб формують у них структуру особистості – те, що Фромм називав «основними орієнтаціями характеру».

Найважливішим, що необхідно зробити, є усвідомлення особистістю любові як мистецтва. І тут мистецтво ми маємо розуміти як мистецтво жити. Якщо людина прагне до того, щоб навчитися любити, то вона повинна докласти чималих зусиль для цього. Адже любові навчаються так само як і будь-якому іншому ремеслу.

Особистість є споживачем. Тому, коли вона говорить про те, що їй необхідна любов, то тут йдеться про те, що вона хоче, щоб її любили. При цьому сама вона не готова віддавати своєї любові і лише чекає на те, щоб спожити чужу любов. Таким чином, для більшості суть проблеми в тому, що людина хоче, щоб її любили, але не віддає своєї любові.

Перестати боятися, за Е.Фроммом, означає, почали себе реалізувати. Коли ми говоримо про самореалізацію, то маємо на увазі повну реалізацію людиною себе як особистості, тобто здійснення таких учинків, які роблять цю людину істотою цінною для суспільства, в якому та живе. На думку Фромма, така «самореалізація», яка є лише здійсненням амбіцій, нав'язаних соціумом ідеалів, була б лише проявом «непродуктивного» «соціального характеру» – і, отже, ми не можемо назвати її самореалізацією, а всього лише – варіантом утілення в життя нав'язаних ззовні моделей поведінки.

Отже, «здатність любові залежить від здатності звільнитися від нарцисизму, від прихильності до матері і клану; вона залежить від нашої здатності рости, розвивати творчу орієнтацію в наших відносинах до світу і до самих себе» [4, с.57]. Цей процес звільнення, народження, пробудження на думку Фромма, вимагає однієї якості, що є необхідною умовою: віри. Практика мистецтва любові вимагає практики віри. Фрідріх Ніцше намагається показати псевдоальтруїстичність людини в суспільстві і те, що в кожному її вчинку є егоїстичний мотив. Це не є пороком людни, а навіть навпаки, веде її вперед, змушує боротися за себе. Тоді як Еріх Фромм уважає егоїзм фрустрацією істинної особистості, яка робить її нещасним жадібним заручником суспільства. Адже егоїзм тут саме в недостатчі любові людини до себе, в постійній тривозі за те, що вона гірша від інших. І тільки любов може врятувати особистість і дати їй свободу. У своїй роботі «Мати чи бути» Еріх Фромм наводить два способи існування людського суспільства. Це існування в модусі володіння (споживацьке суспільство) та існування в модусі буття (екзистенційне суспільство). У той час коли люди, орієнтовані на володіння, покладаються на те, що вони мають, люди, орієнтовані на буття, покладаються на те, чим вони є, що вони живі істоти і що можуть творити щось нове. Можна побачити різницю між володінням і буттям в любові. У сучасному світі люди намагаються володіти всім, в тому числі дружбою та любов'ю. Проте Е.Фромм переконаний, що це не речі. Їх не можна мати. Кохання у модусі володіння може тільки отруювати життя особистості. «Якщо людина відчуває любов за принципом володіння, то це означає, що вона прагне позбавити об'єкт своєї «любові» свободи і тримати її під контролем. Така любов не дарує життя, а пригнічує, губить, душить, вбиває» [5, с.25]. А при любові в модусі «бути» особистість не намагається отримувати, а навпаки – віддавати. Людина має можливість жити або в модусі володіння, або в модусі буття. Свобода та любов є можливими лише за тих умов, коли особистість обрала існування в модусі буття.

Отже, основними екзистенційними потребами особистості ми можемо назвати потребу в спільноті, в якій особистість відчуває себе

в безпеці, бажання піклуватись про ближнього, свободу, за Еріхом Фроммом. Також важливою екзистенційною потребою є «подолання себе», тобто творча самореалізація особистості, а саме: наукова чи творча діяльність, виховання молодшого покоління і т.д. – все це дає особистості відчуття власної цінності, значимості. Особистість прагне стати частинною світу, який має сталі цінності та піддається раціональному поясненню. Лише за таких умов вона перестає боятись, відчуває свою свободу і може самореалізуватись.

Література

1. *Андрей Константинов*. Радикальный гуманизм Эриха Фромма / Андрей Константинов. – Режим доступа: <http://www.noogen.su/humanism.htm>
2. *Фромм Э.* Кредо / Фромм Э. Искусство любить. – СПб.: Азбука-классика, 2005. С. 150-175.
3. *Фромм Э.* Психоанализ и религия / Э.Фромм. Пер. с англ. А. А. Яковлева – М.: «Политиздат», 1990. – 125 с.
4. *Э.Фромм.* Искусство любить / Э.Фромм. Перевод с англ. Л. Чернышевой. Минск, ТПЦ «Полифакт», 1990. – 224с.
5. *Erich Fromm.* To have or to be? I. Title. BF98.F746. 1976. ISBN 0-8264-1738-8. Режим доступа: <http://ru.scribd.com/doc/8341302/Erich-Fromm-To-Have-or-to-Be-1976>

Гречкосей Р.Н.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНО-ЛИЧНОСТНЫЙ АСПЕКТ ФИЛОСОФИИ ЭРИХА ФРОММА

В раскрывает основные философские категории, которые использует Э.Фромм для разъяснения принципов существования личности. Осуществлен анализ таких понятий как любовь и ее типы, свобода, творчество, экзистенциальные потребности личности в философии Э. Фромма.

Ключевые слова: *свобода, творчество личности, экзистенциальные потребности личности.*

Grechkosiy R.

EXISTENTIAL-PERSONAL ASPECT OF THE PHILOSOPHY OF ERICH FROMM

In the author explores basic philosophical categories used by Erich Fromm to explain the principles of the existence of the individual. The analysis of concepts such as love and its types, freedom and creativity, existential needs of the individual in the philosophy of Erich Fromm.

Keywords: *freedom, and creativity of the individual, existential needs of the individual.*

Надійшла до редакції 17.09.2013 р.